

УДК 343.13

ЩОДО ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Марущак Н.В., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права
Чернігівський національний технологічний університет

Стаття присвячена аналізу понять «моральна шкода», «реабілітація», визначенню їхньої ролі у механізмі ефективного захисту прав людини та обґрунтуванню необхідності вдосконалення національного кримінального процесуального порядку реабілітації.

Ключові слова: права людини, захист, відновлення, моральна шкода, реабілітація.

Статья посвящена анализу понятий «моральный вред», «реабилитация», определению их роли в механизме эффективной защиты прав человека и обоснованию необходимости совершенствования национального уголовного процессуального порядка реабилитации.

Ключевые слова: права человека, защита, восстановление, моральный вред, реабилитация.

Marushchak N.V. REGARDING THE PROBLEM OF REGULATION OF REHABILITATION UKRAINE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

This article analyzes the concepts of “moral hazard”, “rehabilitation”, the definition of their role in the mechanism of effective protection of human rights and substantiation of the need to improve national criminal procedural order of rehabilitation.

Key words: human rights, protection, restoration, moral damages, rehabilitation.

Постановка проблеми. Під час провадження в кримінальній справі у випадках прийняття незаконних рішень, вчинення дій чи бездіяльності органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури чи суду одночасно порушуються різні права особи, як матеріальні, так і нематеріальні. А саме право на повагу до гідності особи, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність особистого й сімейного життя, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність житла, право на свободу пересування. Відновлення прав, що були порушені внаслідок незаконних рішень, дій, бездіяльності органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури, суду, відбувається через процедуру реабілітації, відшкодування моральної шкоди, відновлення трудових, пенсійних та інших прав.

Інститут моральної шкоди демонструє одвічний конфлікт між інтересами особи й держави. Держава як організація політичної влади або як система органів влади, з одного боку, покликана захищати права та інтереси особистості, але, з іншого боку, державна політика формується таким чином, щоб задоволені були інтереси цілого народу, нації. Тому, декларуючи своїми найвищими соціальними цінностями права окремої людини, держава не завжди визнає деякі з них і навіть у випадку визнання не завжди створює ефективний механізм їх реалізації.

Ступінь розробленості проблеми. Поняття «моральна шкода» тривалий час було дискусійним. Так, П.І. Люблінський у 1906 році зазначав, що «гроші не можуть компенсувати суб'єктивних страждань, тяжкість яких не піддається оцінці, однак вони важливі як моральне задоволення, як завдання, що впливає

з визнання державою хибного призначення цього заходу, на відновлення справедливості» [1, с. 663]. У 1912 році Г.Ф. Шершеневич підкреслював, що «необхідно ставитись з презирством до особистості, щоб навіювати їй, що гроші здатні надати задоволення її душевним стражданням» [2, с. 683]. Водночас С.А. Беляцкін у 1913 році зазначав, що «немає нічого дивного в тому, що людина, у якої відняли з вини іншого життєві радості, задоволення, духовні блага, бажає компенсації в грошах» [3, с. 56–57]. С.А. Беляцкін вважав, що під моральною шкодою, що підлягає відшкодуванню, слід розуміти страждання та втрати фізичні й душевні, спричинені потерпілому неправомірними діями деліквента [3, с. 15]. Далі він зазначав, що «загальний критерій і мірило цінностей і прав – гроші мають і в даному випадку бути засобом задоволення потерпілого. За моральну шкоду суд визначає особливу грошову винагороду за вільним переконанням з урахуванням індивідуальних обставин кожної справи» [3, с. 16].

Одним із перших на користь визнання моральної шкоди за радянських часів висловився Б. Утевський, який зазначав, що гроші не можуть повернути відрубаний орган, повернути душевний спокій, змусити забути про невинагороджувану втрату, але це не означає, що моральна шкода не може бути хоч якось компенсована, що потерпілому не може бути надане задоволення, яке б стало для нього відшкодуванням завданих страждань. За відсутності іншого ліпшого способу дати потерпілому задоволення цим способом може слугувати грошова компенсація [4, с. 1083].

Проте у Радянському Союзі панувало негативне ставлення до майнової компенсації моральної шкоди. О.М. Ерделевський, характеризуючи ті часи, зазначає, що «судова практика відповідно до панівної доктрини відрізнялася стабільністю в цьому питанні, і суди

незмінно відмовляли в позовах про відшкодування моральної шкоди в грошовій формі, що іноді все ж таки пред'являлись. Суть цієї доктрини полягала в тому, що принцип відшкодування моральної шкоди розглядався як класово чужий соціалістичній правосвідомості» [5, с. 79].

У грудні 1961 року були прийняті Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, що стало важливим етапом у радянській історії особистих немайнових прав. Основи прямо вказали на те, що предметом цивільно-правового регулювання є як майнові відносини, так і пов'язані і не пов'язані з ними особисті немайнові відносини; передбачалася охорона особистих немайнових відносин не тільки громадян, але й організацій.

Характерно, що термін «моральна шкода» в радянському праві був уперше використаний в нормах кримінального судочинства. У статті 49 КПК УРСР 1960 року нарівні з фізичною та матеріальною шкодою моральна шкода визнана як підстава для визнання особи потерпілою від злочину. Однак законодавець не дав тлумачення цього поняття. Практично до 90-х років механізмом матеріального відшкодування моральної шкоди нехтували. Але спроби дати тлумачення цьому терміну з боку вчених-правників не припинялись.

Тривалий час у цивілістичній літературі зміст поняття «моральна шкода» пов'язувався з фізичними й душевними переживаннями, які відчуває людина в зв'язку з протиправними діями інших осіб. Саме це розуміння моральної шкоди тривалий час було панівним у радянському цивільному праві і було перенесено на сферу кримінально-процесуальних відносин. Варто пригадати, що наука радянського кримінального процесу поняття моральної шкоди розглядала, головним чином, у зв'язку з розробкою процесуального становища потерпілого.

До питання визначення моральної шкоди науковці звертались в різні часи. Зокрема, М.Я. Шимінова зазначала, що «під немайновою шкодою розуміють таку шкоду, яка не має вартісної форми, не вимірюється і не компенсується в грошах... Передусім немайнова шкода в цивільному праві виступає як результат посягання на нематеріальні блага, наприклад честь і гідність громадянина. Така шкода іменується моральною» [6, с. 39].

Т.М. Добровольська вважала, що моральна шкода – «це необґрунтована дискредитація доброго імені громадянина, його репутації чесного члена радянського суспільства» [7, с. 183–202]. Вона зазначала також, що «моральна шкода – це відчуття образи, прикритості, розчарування, публічної дискредитації, розлуки з рідними і близькими людьми, що викликані безпідставним притягненням до кримінальної відповідальності або засудженням, вимушеним спілкуванням з особами, що визнані злочинцями. Тому особливу важливість має моральна реабілітація безпідставно притягненого до кримінальної відповідальності або засудженого» [7, с. 14].

Ч.С. Касумов зазначав, що «моральна шкода в кримінально-правовому й криміналь-

но-процесуальному розумінні являє собою зміну морального статусу, психічного стану громадянина в результаті посягання на його суб'єктивні права. Моральна шкода, що завдана особі, яка в подальшому реабілітована, виражається, по-перше, у заподіянні їй моральних страждань і, по-друге, у заподіянні шкоди її честі й гідності, її доброму імені» [8, с. 35].

На думку В.А. Дубрівного, «під моральною шкодою слід розуміти порушення нормального психічного стану людини, що викликане злочинним посяганням на її суб'єктивні права та інтереси, які охороняються законом, а також на інші блага, в результаті чого цій особі заподіюються душевні страждання» [9, с. 8–9]. Розглядаючи цю проблему, В.М. Савицький і І.І. Потеружа слушно зазначали, що будь-які злочинні посягання на права та інтереси особи (крадіжка майна або побиття) пов'язані для неї з моральними переживаннями [10, с. 6].

Не можна не погодитись із О.П. Кучинською в тому, що «моральна шкода має місце там, де вчиняється замах на моральні якості людини, встановлені нормами моралі й захищені законом, що призводить до сукупності заснованих на нормах права і моралі морально-вольових та інших змін, котрі об'єктивно відбулися або реально можливі у певної особи в результаті вчинення злочину» [11, с. 22].

А.М. Ерделевський вважає, що «моральна шкода знаходить вияв у негативних психічних реакціях потерпілого» [5, с. 13]. Інший російський учений В.Я. Понарін визначає моральну шкоду як «моральні страждання особи, викликані злочинним посяганням на її честь, гідність, а також на інші блага, що охороняються як законом, так і нормами моралі» [12, с. 79].

Останнім часом частина праць була присвячена моральній шкоді, що завдана незаконними діями органів, які здійснюють оперативну-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури, суду. В них дається визначення поняття цієї шкоди, зокрема у працях О.В. Капліної, М.В. Сіроткіної, Р.В. Баранніка, М.Є. Шумила.

Так, за обґрунтованим визначенням М.Є. Шумила, «під моральною шкодою, завданою незаконним кримінальним переслідуванням, слід розуміти психічні та фізичні страждання невинної особи, завдані їй кримінально-процесуальними діями та рішеннями, що призвели до приниження її честі й гідності, ділової та професіональної репутації, дисконфортного психологічного й фізичного стану, котрий цілком усвідомлюється потерпілим і негативно впливає на задоволення життєвих потреб та соціальне становище особи» [13, с. 272].

Мета статті – аналіз понять «моральна шкода», «реабілітація», визначення їхньої ролі у механізмі ефективного захисту прав людини та обґрунтування необхідності вдосконалення національного кримінального процесуального порядку реабілітації.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що необхідність визначення моральної шкоди і необхідність компенсації моральної

шкоди, що завдана незаконними рішеннями, діями, бездіяльністю слідчих, прокурорів, суддів, тривалий час не відображалась у законодавстві.

Так, 18 травня 1981 року Указом Президії Верховної Ради СРСР було затверджено Положення «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду». Однак це Положення не передбачало компенсацію моральної шкоди і не встановлювало способів усунення моральної шкоди, як і чинний у той час Цивільний кодекс УРСР 1963 року.

Лише в 1993 році Цивільний кодекс УРСР 1963 року було доповнено статтею 440-1 «Відшкодування моральної (немайнової) шкоди». Однак, як і раніше, чіткості у визначенні моральної шкоди не було. І довгоочікувані зміни законодавства не усунули всіх перешкод у порядку компенсації моральної шкоди. Як і раніше, на практиці і в теорії поставали питання про критерії моральної шкоди, способи визначення її ступеня та характеру, встановлення розміру компенсації за цю шкоду.

Свій внесок у роз'яснення проблемних питань відшкодування моральної шкоди зробив Пленум Верховного суду України у постановах від 28 вересня 1990 року № 7 «Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності і ділової репутації громадян та організацій» та від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди».

Нарешті 1 грудня 1994 року було прийнято Закон України № 266/94-ВР «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду». Саме з внесенням змін до законодавства, з прийняттям зазначених Закону та постанов Пленуму Верховного Суду України регулювання відшкодування моральної шкоди стало більш зрозумілим. Прогална в законодавстві щодо визначення моральної шкоди була заповнена вищезазначеною постановою № 4 Пленуму Верховного Суду України, у якій, зокрема, зазначається, що під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Далі Пленум у цій постанові роз'яснив, що відповідно до чинного законодавства моральна шкода може полягати, зокрема, у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної), прав, наданих споживачам, інших цивільних прав, у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, у порушенні стосунків з оточенням, при настанні інших негативних наслідків.

На даний час постановою № 7 від 28 вересня 1990 року втратила чинність у зв'язку з при-

йняттям Пленумом Верховного Суду України 27 лютого 2009 року нової постанови № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи». В ній зазначено, що способом захисту гідності можуть бути також і вимоги про відшкодування збитків та моральної шкоди, а також те, що, вирішуючи питання про відшкодування моральної шкоди, судам необхідно враховувати роз'яснення, що містяться в постанові Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4. Показовим, на нашу думку, є і зауваження Пленуму про те, що чинне законодавство не містить визначення поняття гідності, честі чи ділової репутації, оскільки вони є морально-етичними категоріями й одночасно особистими немайновими правами, яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту.

Стаття 23 чинного Цивільного кодексу України встановила, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Цією статтею встановлено, що моральна шкода полягає:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Недоліки поняття «моральна шкода» є причиною різних його тлумачень та неоднозначних суджень, що дозволяє використовувати визначення як аргумент, трактуючи його як завгодно. Як слушно зазначив С.В. Наріжний, «однакове розуміння терміна «моральна шкода» в межах кримінального та цивільного законодавства має особливе значення. Тільки за умови ефективного використання кримінально-процесуальної термінології, коли терміни, які використовуються, мають чітке, адекватне матеріально-правове значення, можлива реалізація права потерпілого на справедливе й максимально повне відшкодування шкоди, заподіяної злочинцем» [14, с. 39].

І оскільки випадки й обставини заподіяння моральної шкоди є різноманітними, то й відшкодування моральної шкоди може відбуватися шляхом застосування різноманітних засобів.

Очевидно, що шкода, завдана незаконними діями слідчих, прокурорів суддів, має бути усунена. В усіх цивілізованих державах відновлення прав, порушених за таких обставин, відбувається через процедуру реабілітації.

Зауважимо, що в чинному законодавстві України не існує визначення поняття реабілітації, у т. ч. і в Законі України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» № 962-ХІІ від 17 квітня 1991 року [15].

Визначення реабілітації відсутнє і в Кримінальному процесуальному кодексі Украї-

ни, хоча деякі норми цього кодексу (п. 6 ч. 2 ст. 52, п. 5 ч. 1 ст. 284, ч. 4 ст. 447, ст. 525) передбачають існування інституту реабілітації у кримінальному процесі, зокрема реабілітації підозрюваного, обвинуваченого після його смерті.

У той же час так звані «слідчі й судові помилки», внаслідок яких до відповідальності притягаються невинні особи, існують, і шкода, яка ними завдається, виражається не лише в кількості неправомірно засуджених осіб, але й у зменшенні авторитету держави. І сьогодні залишається актуальним та справедливим висловлювання І.Я. Фойницького, який у 1883 році писав: «Прошли роки, а уникнути притягнення до кримінального суду невинних людство ще не навчилось; придуть нові століття – і все ж таки ці випадки будуть повторюватись. Вони неминучі і тому не можуть бути пояснені ні тимчасовою недосконалістю законів, ні випадковими помилками» [16, с. 54].

Дійсно, уникнути неправосудних вироків і інших помилок в ході кримінального судочинства неможливо. Противагою цьому може бути дієвий механізм реабілітації і відшкодування шкоди. Без такого механізму беззахисними відчують себе громадяни, а держава демонструє безпорадність.

Відсутність законодавчого визначення терміну «реабілітація» компенсується великою кількістю наукових визначень. Так, учені Б.Т. Безлепкін, В.В. Владимірова, О.В. Капліна, Ч.С. Касумов, С.В. Наріжний, Л.А. Прокудіна, В.М. Ширяєв, М.Є. Шумило, Г.Б. Яновицька та ін. зробили великий внесок у розробку цього питання. З аналізу праць учених можна зробити висновок, що становлення інституту реабілітації було складним і зараз воно не є завершеним.

У дореволюційній Росії під реабілітацією розуміли підтримку тих, хто відбув покарання і намагається повернутись до чесного життя, тобто дотримується вимог щодо поведінки і способу життя [17, с. 728].

Починаючи з 20-х і до середини 60-х років питання реабілітації висвітлювались лише в окремих статтях Т.М. Добровольською, В.М. Савицьким та Е.А. Флейшиц, М.Ф. Поляковою, Є. Єфімовим, М.С. Малєїним, М.Я. Шиміною та іншими.

Так, Є. Єфімов називав реабілітованими «осіб, що звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із закриттям кримінальної справи або виправданням судом» [18, с. 42–45].

На початку 70-х років Б.Т. Безлепкін висловив думку про те, що реабілітація – це «виправдання судом підсудного або припинення кримінальної справи відносно засудженого, обвинуваченого, а також підозрюваного» [19, с. 144–145].

О.В. Капліна зазначила, що «реабілітація в кримінальному процесі являє собою систему передбачених законом соціально-правових заходів, спрямованих на повне відновлення в колишніх правах громадянина, якого протиправно притягнули до кримінальної відповідальності, або засудженого, і відшкодування йому завданої шкоди» [20, с. 30].

Слушно видається і думка Г.Б. Яновицької щодо сутності реабілітації як комплексного інституту, який регулює відносини, що є предметом різних галузей права [21, с. 8].

Проаналізувавши різні підходи до визначення реабілітації, можна дійти висновку, що становлення інституту реабілітації триває. Автор підтримує думку М.Є. Шумила, який справедливо зазначив, що «неоднозначне тлумачення поняття реабілітації у законодавстві й судовій практиці адекватно відображає ступінь і зміст його наукової розробки» [13, с. 54].

На жаль, розробники нового Кримінального процесуального кодексу України не прислухалися до пропозицій цих правників.

Відсильний характер норм ст. 130 КПК України щодо відшкодування (компенсації) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю, свідчить не тільки про відокремлення реабілітаційних процедур в частині відшкодування шкоди від власне кримінального провадження, але й про відмову законодавця від кодифікації чинної нормативно-правової бази щодо реабілітації, зокрема, приписів Законів України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», ст. 1176 Цивільного кодексу України. Проте повністю відокремити інститут реабілітації від кримінального провадження неможливо, адже саме в кримінальному провадженні виникає право на реабілітацію. Початком реабілітації завжди є виправдання, закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами, тобто такими, відповідно до яких особа визнається невинуватою у вчиненні злочину в порядку, визначеному кримінальним процесуальним законом.

Висновки. Новий Кримінальний процесуальний кодекс України є довгоочікуваним. Але відсутність у ньому чіткого порядку реабілітації суттєво впливає на регулювання відносин щодо відновлення прав осіб, призводить до недосконалого регулювання кримінально-процесуальних відносин у суспільстві.

Для повноцінного забезпечення і захисту прав особи, на нашу думку, необхідно створити дієвий кримінально-процесуальний механізм реабілітації осіб, постраждалих від незаконного кримінального переслідування, тобто відновлення незаконно порушеного статусу особи як такої, що вважається невинуватою у вчиненні певного кримінального правопорушення, відповідно до правового принципу презумпції невинуватості особи, закріпленого статтею 62 Конституції України, включаючи й офіційні вибачення від імені держави за незаконне порушення цього статусу. Це сприятиме посиленню захисту законних прав, свобод та інтересів громадян України у кримінальному провадженні, зміцненню авторитету правосуддя та підвищенню рівня довіри до судів, реальному втіленню принципів презумпції невинуватості та відповідальності держави перед особою за завдану їй матеріальну та моральну шкоду внаслідок окремих

проявів беззаконня у роботі правоохоронних органів, слідства та суду, а також розвитку традиційного інституту реабілітації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Люблинский П.И. Свобода личности в уголовном процессе. Меры, обеспечивающие неуклонение обвиняемого от правосудия / П.И. Люблинский. – СПб. : Сенат. тип., 1906. – XVIII, 701 с.
2. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права : [в 4 вып.] / проф. Моск. ун-та Г.Ф. Шершеневич. – М. : Бр. Башмаковы, 1910–1912. – 833 с.
3. Беляцкий С.А. Возмещение морального (неимущественного) вреда / С.А. Беляцкий. – М. : Юридическое бюро «Городец», 1996. – 76 с.
4. Утевский Б. Возмещение неимущественного вреда как мера социальной защиты / Б. Утевский // Ежедневник советской юстиции. – 1927. – № 35. – С. 10–83.
5. Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда : анализ и комментарий законодательства и судебной практики / А.М. Эрделевский. – М. : Изд-во БЕК, 2000. – 256 с. (2-е изд., испр. и доп.).
6. Шиминова М.Я. Компенсация вреда гражданам: гражданско-правовое регулирование / М.Я. Шиминова. – М. : Наука, 1979. – 184 с.
7. Добровольская Т.М. К вопросу о возмещении вреда, причиненного необоснованным привлечением к уголовной ответственности и осуждением / Т.М. Добровольская // Учен. зап. : Всесоюз. ин-т юрид. наук. – М., 1959. – Вып. 10. – С. 183–204.
8. Касумов Ч.С. Последствия реабилитации по советскому праву / [Ч.С. Касумов; под ред. В.М. Савицкого; АН Азербайджана, Ин-т философии права]. – Баку : ЭЛМ, 1991. – 168 с.
9. Дубринный В.А. Потерпевший на предварительном следствии в советском уголовном процессе / [В.А. Дубринный; под ред. проф. А.Л. Цыпкина]. – Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1966. – 100 с.
10. Савицкий В.М. Потерпевший в советском уголовном процессе / В.М. Савицкий, И.И. Потеружа. – М. : Госюриздат, 1963. – 171 с.
11. Кучинська О.П. Реалізація прав потерпілого в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / О.П. Кучинська. – К., 1996. – 23 с.
12. Понарин В.Я. Защита имущественных прав личности в уголовном процессе России / В.Я. Понарин – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1994. – 187 с.
13. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія / М.Є. Шумило – Харків : Арсіс, 2001. – 320 с.
14. Нарижний С.В. Компенсация морального вреда в уголовном судопроизводстве России / С.В. Нарижний – СПб. : Издательский дом Герда, 2001. – 288 с.
15. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон України № 962-ХІІ від 17 квітня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 22. – Ст. 262.
16. Фойницкий И.Я. О вознаграждении невинно к суду уголовному привлекаемых : [речь на юбил. заседании С.-Петербурга. юрид. о-ва 20 февраля 1883 года] / И.Я. Фойницкий. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1884. – 110 с.
17. Ширяев В.Н. Государственное вознаграждение невинно привлекаемых к уголовному суду / В.Н. Ширяев // Право : еженед. юрид. газ. – 1904. – № 12. – С. 726–783.
18. Ефимов Е. Правовые вопросы восстановления трудового стажа реабилитированным гражданам / Е. Ефимов // Социалистическая законность. – 1964. – № 9. – С. 42–45.
19. Безлепкин Б.Т. Возмещение вреда, причиненного гражданину судебными органами : учеб. пособие / Б.Т. Безлепкин – М. : Акад. МВД СССР, 1979. – 203 с.
20. Каплина О.В. Проблемы реабилитации в уголовном процессе Украины : дис... канд. юрид. наук : 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / О.В. Каплина – Харьков, 1998. – 230 с.
21. Яновицька Г.Б. Відновлення майнових прав незаконно засуджених та реабілітованих громадян : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Г.Б. Яновицька – Харків, 2005. – 20 с.